

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘zbek shevashunosligi markazi

**“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”
mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari**

2024-yil 25-may

Toshkent – 2024

BİLMECELERİN CAZİBESİ
(Özbek ve Türk bilmeceleri örneğinde)

THE ATTRACTION OF RIDDLES
(On the example of Uzbek and Turk riddles)

Tilavov Abdumurod Xolmurotovich
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Hojiyeva Oynisa Şabonovna
Alişir Nevâi Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı
Üniversitesi Doktora öğrencisi
niso-nur@mail.ru

Özet: Bu makale bilmecelerin doğuşunu, türün özelliklerini incelemektedir. Makalede öncelikle Türk halklarında yaygın olan bilmecenin terimleri ve onların anlamı analiz edilmiştir. Sonra Dr. Feridun Tekin'in "Özbek bilmeceleri" adlı kitabında yer alan Özbek bilmecelerinin Türkiye Türkçesine tercümesi incelenmiştir. Bilmeceler çevirisindeki avanataj ve devantajlar örneklerle anlatılmıştır.

Özbek ve Türk folklorundaki bilmece türleri karşılaştırılarak ortak ve farklı yönleri tespit edilmiştir. Tamamen aynı olan bilmeceler, artikülasyonla ilgili bilmeceler, harflar hakkındaki bilmeceler incelenmektedir. Analiz, her iki ulusun bilmecelerinden örneklerle destekleniyor. Makalede birbirine uygun olan bilmeceler, şekli biraz farklı ama anlamı benzer olan bilmeceler, soru şeklindeki bilmeceler ve şaşırtmacalar, matematik bilmeceler, resimli bilmeceler hakkında da bilgi veriliyor ve her biri örneklerle destekleniyor. Ayrıca makalede Türkiye coğrafyasıyla ilgili soru-bilmeceler de analiz edilmektedir. Analizlerin sonuçları makalenin sonunda verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Feridun Tekin, topishmoq, bilmece, folklor, Türk halkları, mit, şaşırtmaca.

Abstract: This article examines the birth of riddles and the characteristics of the genre. In the article, firstly, the terms of the riddle, which is common among Turkish people, and their meanings are analyzed. Then the translation of Uzbek riddles into Turkey Turkish in Feridun Tekin's book "Uzbek riddles" was examined. The advantages and disadvantages of translating riddles are explained with examples.

By comparing the riddle types in Uzbek and Turkish folklore, their common and different aspects were determined. Riddles that are exactly the same, riddles about articulation, and riddles about letters and others are examined. The analysis is supported by examples from the riddles of both nations. The article also provides information about riddles that are compatible with each other, riddles that are slightly different in form but similar in meaning, riddles in the form of questions and diversions, and each of them is supported by examples. In addition, questions and riddles related to the geography of Turkey are also analyzed in the article. The results of the analyzes are given at the end of the article.

Key words: Feridun Tekin, topishmoq, riddle, folklore, Turkish nations, myth, diversion.

Giriş

İnsan doğası her zaman bilmeceleri ve sırları öğrenmeye, gizli bilginin derinliklerine inmeye istekli olmuştur. Özünde sır saklayan her şey insanı cezbeder, dikkatini çeker. Bu sırrın derinliklerine inene kadar huzurunu kaybeder. Ve merak ederek bir bulmacanın çözümünü bulmanın verdiği haz başka hiçbir şeyle karşılaştırılmaz. Belki bilmecelerin doğuş sebeplerinden biri de insanlığın bu gizeme olan arzusunun sonucudur...

Bilmeceler dünyanın her ülkesinde bulunan uluslararası bir türdür. Onların her milletin edebiyatında yeri vardır ve halkın büyük dehasını yansıtır. Bilmeceler, çok küçük yaştaki çocuklardan yaşlılara dek birbirlerini sınadıkları çok yaygın bir eğlence türüdür. Onlar milletin her temsilcisi tarafından eşit derecede sevilir.

Özbek folklorunda az çalışılan türlerden biri olan bilmeceler, hâlâ karşılaştırmalı analiz ve araştırmaya ihtiyaç duymaktadır. Türk halkları arasındaki karşılıklı ilişkilerin yeni bir aşamaya girdiği ve güçlendiği günümüzde, folklor da dahil olmak üzere edebi konuların karşılaştırmalı incelenmesi büyük önem taşımaktadır. İki halkın ortak mirasına ait bilmecelerin kardeş halkların folkloru çerçevesinde analiz etmek günümüzün en önemli meselelerinden biri haline geliyor. Makalemiz bu güncel konulardan biri olan Özbek ve Türk bilmecelerinin tipolojisini netleştirmeye hizmet ediyor. Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine çevirilen bilmecelerin başarıları ve hatalarını gösterir.

Bilmece terimleri

21 yüzyılda bile dünya çapında geçerliliğini kaybetmeyen bu harika folklor türünün tarihi, insanlık düşünce tarihi kadar eskidir. Folklorun çoğu türüyle birlikte bilmecelerin ortaya çıkışının temeli atalarımızın yaşam tarzıyla ilgili gerçek yaşam hakikatıyla birlikte, eski mitolojik hayaller, kelime sihri ve bunlarla ilgili inançlardan da etkilenmiştir. Ayrıca bilmecelerin oluşmasında tabular ve ritüeller de önemli bir rol oynamıştır. Bilmecelerin genetik kökleri, birçok folklorcu tarafından kabul edilen eski ritüeller ve büyümlü görüşlerle ilgilidir. Rus bilim adamı M. Sokolov, bilmeceyi efsanevi bir vizyonu ifade etmenin bir yolu olarak tanımlıyor: "Eski zamanlarda bilmeceler belirli inançları aktarma işlevini yerine getiriyordu ve bilmeceleri anlatmak, dini görüşlerin sırlarını açıklamamanın veya efsanevi vizyonları ifade etmenin bir yoluydu" [Sokolov 1938, 217].

Tatar halk bilim adamı M. Bakirov da bilmece kelimesinin kökenini "tabu" terimiyle ilişkilendiriyor: *«Само слово «загадка» – «табышмак» образовано от корня «табу» – найти, отгадать (Bilmece) - "tabışmak" kelimesi "tabu" kökünden türetilmiştir, kelimenin anlamı – "bul", "tahmin et"»* [Bakirov 2018, 111].

A. N. Pipin, günümüzde basitleşip eğlenceli hale gelen bilmecelerin, eski çağlarda insanların inançlarıyla yakından ilişkili olduğunu, bu nedenle bilmece söylemenin ve çözümünü bulmanın mitolojinin önemli bir parçası olduğunu da vurguluyor [Pipin 1857, 137].

Türk halk edebiyatı uzmanı Profesör Şükrü Elçin, "Türk bilmeceleri" adlı kitabında, bilmecelerin büyük ile küçüklerin akılda, bilgide ve zekada üstünlüğünü sınamak için kullanıldığına değinirken, aynı zamanda *devletin insanları arasında gizli bir iletişim yönteminin* olduğunu da kaydediyor [Şükrü 1989,1].

Başlangıçta milletlerin inanç ve inanışlarını, ilk dünya görüşlerini, mitolojik görüşlerini, kozmogonik düşünceyi ifade eden, daha sonra karşılıklı yaratıcılık, zeka, bilgelik ve gözlem yeteneğinin testini oluşturan bilmeceler, farklı dönemlerde farklı terimlerle anılmıştır. Almanca'da ratsel, İngilizce'de riddle, Rusça'da zagadka, Fransızca'da enigma, Arapça'da luğuz, Farsça-Tacik konuşan halklarda ise çiston olarak adlandırılan bu türe, Türk halklarının eserlerinde çeşitli terimlerle rastlamak mümkündür.

Özbek bilmeceleri uzmanı Zubayda Husainova, Özbeklerde bilmeceler için "*nihoyat darajada ko'p* (çok fazla)" [Husainova 1960, 28] terim bulunduğunu boşuna belirtmiyor. Bilim adamı bu türü temsil eden *topişmoq, topişmaçoq, topmaça, topar ço'pçak, top-top, top-top çöpçak, top-top matal, çöpçak, jumbok (jummok, jumok), matal, masala, uşuk, çiston, luğuz* gibi terimleri listeler.

Şükrü Elçin, bilmecelerin Batı Türklerinde "**bilmek**" fiilinden türeyen "**bilmece**", Kuzey ve Doğu Türklerinde ve Azerbaycanlılarda ise "topmoq (**bulmak**)" fiilinden türeyen "**tabzuğ**" ve "**tabmaca**" gibi kelimelerle ifade edildiğini söylüyor [Şükrü 1989,1].

Ayrıca Başkurtlar **yomak (yommak, yombak)**, Tatarlar **tabışmak**, Kırgızlar **matal** terimlerini kullanırken, Kazaklar, Karakalpaklar ve Çuvaşlar her milletin dil özelliklerine göre **jumbok** (bulmaca) kelimesinin farklı biçimlerini kullanırlar.

Özbek dilinde bilmece terimi ana edebi terim olmakla birlikte, başka isimlerle de anıldığını gördük. Aynı durum Türk folklorunda da görülmektedir. Türk halk edebiyatında ana kavram **bilmece** olsa da Anadolu'nun bazı köy ve kasabalarında *masal, mesel, matal, hikaye, bulmaca, söz, dele, fıcık, gazelleme* gibi isimler de kullanılmaktadır.

Özbek ve Türk bilmeceleri tipolojisi

Bilmeceler, dünyadaki tüm halklar arasında eşit derecede popüler olan ve insanların yaşam tarzını, yaşam deneyimini ve ilgi alanlarını yansıtan bir türdür. Bilmecelerde bir nesne, kişi, olay ismiyle anılmaz, çeşitli metaforik tanımlarla, ince ipuçlarıyla, benzeri başka şeyler, olaylar veya durumlar ile anlatılır ve cevabı bulmaya teşvik edilir. Her bilmecenin temelinde cevaplanması gereken bir soru vardır. Bu nedenle bilmeceler iki ana bölüme ayrılabiliriz: bir bulmaca (soru) ve bir cevap bölümü. Bilmece cevabıyla bir bütün oluşturur.

I. Özbek halk bilmeceleri ile Türk halk bilmeceleri şekil ve içerik bakımından birbirine çok yakın olsa da **birbirini tam olarak tekrarlayan** az sayıda bilmece vardır:

1. Elsiz ayaksız kapı açar – Qo'lsiz, oyoqsiz eshik ochar.
(Rüzgar – Shamol)
2. Attan yüksek, itten alçak – Otdan baland, itdan past.
(Sele – Egar)
3. Yedi delikli tokmak, Bunu bilmeyen ahmak. – Yetti tuynukli to'qmoq, Buni bilmagan ahmoq.
(Baş - Bosh)
4. Zengin elinde, fakirin dilinde – Boyning qo'lida, kambag'alning tilida.
(Para – Pul)
5. Akşam baktım çok idi. Sabah baktım yok idi. – Tunda boqdim ko'p edi, Tongda boqdim yo'q edi. (Yıldızlar – Yulduzlar)
6. Biz idik, biz idik,
Otuz iki kız idik,
Ezildik, büzüldük,
Bir duvara dizildik.
Biz edik, biz edik,
O'ttiz ikki qiz edik.
Ezildik, tizildik,
Bir devorga chizildik.

Yukarıda gördüğümüz gibi her iki milletin folklorunda da çeşitli konularda aynı bilmecelere rastlanmaktadır. Bu onların ortak genetik kökenini gösterir.

Her iki milletin edebiyatında birbirine benzemeyen tekrarı olmayan bilmeceler de mevcut olup, içerik bakımından birbirini tekrarlamasa da şekil bakımından benzerlik açıkça görülmektedir.

II. Örneğin harflerle ilgili bilmecelere hem Özbek folklorunda hem de Türk folklorunda rastlamak mümkündür.

Özbek folklorunda:

Menda bor, senda yo'q

Osmonda bor, yerda yo'q.

(M harfi)

Bende var, sende yok

Cennette var, yeryüzünde yok.

(M harfi)

Türk folklorunda:

Bende var, sende var, âlemde yok

Cihanda var, Mısır'da yok, Şam'da yok.

(Menda bor, senda yo'q, olamda yo'q

Jahonda bor, Misrda yo'q, shomda yo'q).

(N harfi)

III. Artikülasyonla ilgili bilmecelerde de benzerlikler görülmektedir.

Özbek folklorunda:

"Teg" desam, tegmaydi,

"Tegma" desam tegadi.

(Lablar)

"Değ" desem, değmiyor,

"Değme" desem değiyor.

(Dudaklar)

Türk folklorunda:

Anaya değmez, babaya değer,

Halaya değmez, amcaya değer,

Vallahi değmez, billahi değer.

Ya da:

Sana değmez, bana değer, dayıya da değmez. (Dudaklar)

IV. Bazı bilmecelerin her satırının ayrı bir cevabı vardır. Bu tür bilmeceler her iki halk edebiyatında de bulunabilir.

Özbek folklorunda:

Suvda Sulaymonni ko'rdim,

(Baliq)

Tog'da talaymonni ko'rdim,

(Bo'ri)

Tuzsiz pishgan oshni ko'rdim,

(Sumalak)

Dumalab yotgan toshni ko'rdim.

(Toshbaqa)

Suda Süleyman'ı gördüm,

(Balık)

Dağda bir hayvan izi gördüm,

(Kurt)

Tuzsuz pişirilmiş bir aş gördüm,

(Sumalak)

Yuvarlanan bir taş gördüm.

(Kaplumbağa)

Türk folklorunda:

Suya düşer ıslanmaz,	(Güneş)
At üstünde seslenmez,	(Cenaze)
Minareden düşer kırılmaz.	(Kâğıt)
Yere düşer paslanmaz.	(Altın)

Bazı bilmecelerde **atasözleri veya deyimlerin** etkili bir şekilde kullanıldığına şahit olmak mümkündür. Yukarıdaki bilmece bizim görüşümüzün kanıtıdır. Altının paslanmazlığıyla ilgili hem Özbek hem de Türk dillerinde çeşitli atasözleri vardır (Altın pas tutmaz, Altın yere düşmekle pul olmaz – Oltin zanglamas, Oltin yerga tushgani bilan chaqa bo'lib qolmaydi).

V. Her iki halkın edebiyatında da ilginç, biraz hiciv, biraz alaycı **soru – bilmeceler** var. Türk folklorunda **kurnaz sorular** olarak bilinir. **Kurnaz sorular** bazen mantığa dayalıdır, bazen de beklenmedik komik bulgularla zihinleri şaşırtır. Bazen bir kelime oyunu oynayarak dinleyicinin zekasını test eder:

- Fil kadar büyük olup hiçbir ağırlığı olmayan şey nedir?
- Filin gölgesi.
- Özbekçe:
- *Filday katta bo'lsa ham, ammo og'irligi yo'q, nima?*
- *Filning soyasi.*

- Kırıldığı zaman kullanılan şey nedir?
- Yumurta.
- Özbekçe:
- *Nima singanidan so'ng ishlatiladi?*
- *Tuxum.*
- Nerede Cuma, Salıdan önce gelir?
- Sözlükte.

- Özbekçe:
- *Qayerda juma seshanbadan oldin keladi?*
- *Lug'atda.*

Özbek halkının da buna benzer çeşitli soruları var:

Nima hamma tilda gapiradi?	(Aks-sado)
Ne her dilde konuşuyor?	(Eko)
Yumuş ko'z bilan nimani ko'rish mumkin?	(Tushni)
Kapalı gözle neler görülebilir?	(Rüya)
Kecha "ertaga", ertaga "kecha" bo'ladigan kun qaysi?	(Bugun)
Dünün "yarın" ve yarının "dün" olduğu gün hangisidir?	(Bugün)

VI. Göz ardı edemeyeceğimiz başka Türk bilmeceleri de var. Soru şeklindeki bu tür bilmecelerde ülkenin yer adları, büyük şehirleri, mahalle adları kısacası **coğrafyası hakkında** bilgi edinebilirsiniz [Tilavov 2019, 7]:

- İstanbul'un en yırtıcı semti hangisi?
- Kartal.
- Özbekçe:
- *Istanbulning eng yirtqich dahdasi qaysi?*
- *Kartal (Burgut).*
- Türkiye'nin bir numaralı şehri hangisidir?
- Van.
- Özbekçe:
- *Turkiyaning birinchi nomerli shahri qaysi?*

– Van.

Bu bulmacada, Türkiye'deki yer adlarının İngilizce kelimelerle eşsesliliği (İngilizce'de bir – one sözü "van" olarak telaffuz edilir; aynı zamanda Van, Türkiye'deki şehirlerden birinin adıdır) kullanılarak güzel bir kelime oyunu yapıldı.

VII. Folklorcu bilim adamı Shomirza Turdimov, şimdiye kadar Özbek folklorunda bilmeceler sırasından sayılan bazı örnekleri "çaldirmoq" olarak adlandırmanın yerinde olduğunu vurguluyor. Çaldirmoq, bir fikrin, şeyin, durumun, sayının yanıltıcı bir şekilde söylendiği ve rakibin bunu tespit edip söylemesinin istendiği soru cevap şeklindedir [O'zbek folklori 2021, 172]. Örneğin,

"Genç bir adam atının üzerinde bir kızla birlikte biniyordu. Önüne lakak (çillak)¹ oynayan bir grup çocuk çıktı. Bunun üzerine çocuklardan biri arkadaşlarına şöyle dedi: "Bakın, genç adam birinin kızını alıp kaçıyor." Bunu duyan kız oğlana cevap verdi:

– Canımın cananı,
Başımın pervanesi,
Bu adamın annesi
Annemin kayınvalidesi".

Kizin sorusundan bu adamın kızın amcası olduğu ortaya çıktı.

Benzer örneklerinin Türk bilmecelerinde de varlığına tanık oluyoruz ve bunlara Türk folklorunda "Salşırtmacı Bilmeceler" adı veriliyor. Bazı örnekler konumuza açıklık getirecektir:

"Havada uçan kazlara yerdeki total kaz bağırarak "Ey yüz kazlar!" demiş. Cevap veren kazlardan biri "Biz yüz kaz değiliz, bizim kadar olsa, yarımız kadar olsa, bir de çeyreğimiz olsa, bir de sen total kazla birlikte yüz olacağız."

Bu tarz çaldırmaklara Özbek folklorunda da rastlamak mümkündür.

"Bir kaz uçup geldi ve tepede oturan kazlara şöyle dedi:

"Merhaba, yüz kaz". Oturan Kazlar:

– Hayır, bizim adetimiz yüz değil, yüz olmak için daha bizim kadar olsa, yarımız kadar olsa, bir de çeyreğimiz olsa, bir de sen bize katılırsan yüz oluruz, dedi.

– Yerde kaç kaz oturuyor?

Cevap: 36 (36+36+18+9+1).

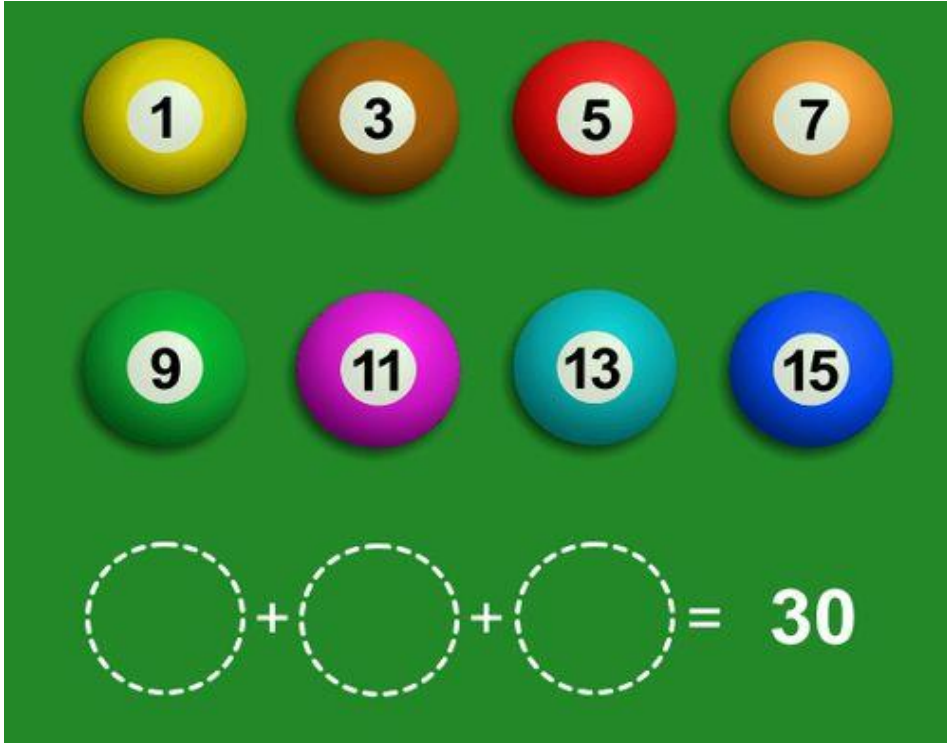
Türk halk bilimcisi İlhan Başgöz de buna Hesap Bilmecesi adını vermektedir [Başgöz 1993, 666].

VIII. Resimli bilmeceler.

Modern bilmeceler arasında resimlerle ilgili bilmeceler giderek daha popüler hale geliyor. Bu tür bilmeceler daha ilginç ve dikkat çekicidir. Basit bilmecelerden daha eğlencelidir. Genç nesil bu tip bulmacalara daha çok ilgi duyuyor. Genellikle resimli bulmacalar hem matematiksel hesaplama hem de mantıkla ilgilidir. Aşağıdaki resimli bulmacalardan bazılarına göz atalım:

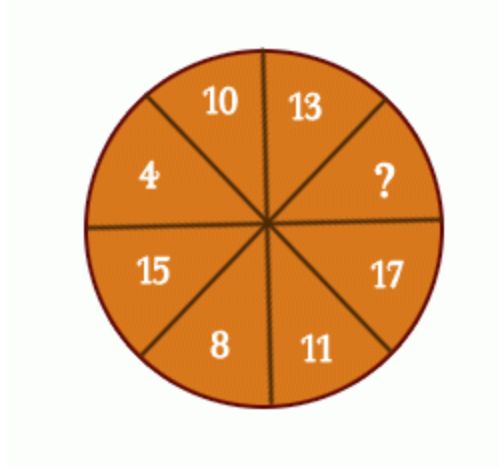
Elinizde 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13 ve 15 yazan toplar var. Bu toplardan sadece üç tanesini kullanarak 30 sayısını elde etmelisiniz. Nasıl yapabilirsiniz?

¹ Özbek halk oyunu

Cevabı: 9 olan topu cevirin ve 6 olsun. Şimdi $11+13+6=30$ ile doğru cevabı bulacaksınız.

Bu pastada soru işareti olan yere hangi sayı gelecektir?

Cevabı: Dikkatli bakarsak tüm sayılar 21 oluyor. $15+?=21$ yani soru işaretine “6” gelecektir.

Resimdeki t-shirt’te kaç tane delik vardır?

Cevabı: 8 tane. İki kolu, yakası, etek ve her iki tarafta 2 yırtıktan 4 tane yırtık, hepsi 8 tane.

IX. Her iki halkın folklorunda sayılarla ve hesaplamalarla ilgili bilmeceler vardır. Biz bunlara şartlı olarak **matematiksel bilmeceler** adını verdik. Bu tür bilmeceler esas olarak okul çocuklarına yöneliktir; öğrencilerin zekasını artırır, konsantrasyonunu ve mantıksal düşünmesini güçlendirmek için kullanılır.

Bu tür modern bilmeceler aynı şekilde Özbek edebiyatı ve medyasında da bulunmaktadır. Matematik bilmeceleri okullardaki edebiyat dersleri ve matematik dersleri için aynı derecede faydalıdır. Bu nedenle bunların yaygın olarak kullanılması önerilir:

İki baba ve iki oğlu kahvaltıda yumurta yemekteler, tam olarak 3 yumurta yediler, hepsinin 1 yumurtası vardı.

İki baba ve iki oğlu nasıl 3 yumurtayı yemekteler?

Cevap: Babalardan biri Büyük Babadır, bu sebeple çocuğun babası hem büyük babanın oğlu iken hem de oğlunun babasıdır.

Böylece iki baba iki oğlu olmaktadır.

Bu bilmecenin bir benzerine Özbek halk edebiyatında da rastlanır:

Uch odam ketmoqda: 2 ota va 2 o'g'il. Bu qanday qilib bo'lishi mumkin?

Javob: Bu bobo, ota va o'g'il edi. Bobo va ota – ikki ota, ota va o'g'il – ikki farzand sifatida.

Tercümesi:

Üç kişi gidiyor: 2 baba ve 2 oğlu. Bu nasıl olabilir?

Cevap: Dede, baba ve oğuldu. Büyükbaba ve baba – iki baba, baba ve oğlu – iki çocuk olarak.

Başka bir örnek:

3 ta archa o'sardi. Har birida 7 tadan shox mavjud. Har bir shoxda 3 tadan olma bor. Barcha daraxtning jami mevalari soni nechta bo'ladi?

Javob: Bitta ham emas. Archa olma meva bermaydi.

Tercümesi:

3 köknar ağacı var. Her birinin 7 dalı vardır. Her dalda 3 elma vardır. Bütün ağaçların toplam meyve sayısı kaçtır?

Cevap: Bir tane bile değil. Köknar ağaçında elme meyvesi olmaz.

Bilmeceler tercümesi

Bir milletin edebiyatının başka bir millete ulaşmasında temel aracı tercümedir. Özbek folklorunun örneklerinin de yer aldığı kitap, tercüme yoluyla diğer kardeş milletlerin okuyucularına ulaşıyor. Ne yazık ki bugüne kadar Özbek bilmecelerinin Türkçeye pek fazla tercümesi bulunmamaktadır. Feridun Tekin'in "Özbek Bilmeceleri" adlı kitabı bu konudaki ana kaynaklardan biri olmaya devam ediyor. Bu kitabın yanı sıra Muhammed Kayum Azizi ve Timur Kocaoğlu'nun "Binbir Bilmece" adlı kitabı da bulunmaktadır. Bu kitapta Afganistan Özbek lehçelerine ait 1001 bilmecenin tercümesi yer almaktadır [Kocaoğlu 2019, 1].

Kitap dört bölümden oluşuyor: metin (çeviriyazı / transkripsiyon), Türkçe ceviri, Sözlük ve Dizinler.

Afganistan'daki Özbek ağızlarından derlenmiş bilmeceler üzerindeki bu çalışma iki bölümden oluşuyor: biri Türk Latin alfabeli, ikincisi Arap Özbek alfabeli. Özbekçe bilmecelerinin her biri uç ayrı sırada veriliyor. Özbekçe metin (transkripsiyonda), Türkçe ceviri, aktarıcı (ravi) adı. Kitabın özelliği bilmeceler Özbekistandaki Özbek ağızlarıyla değil, Afganistandaki Özbek ağız özellikleriyle derlenmiştir. Ama derlenmiş bilmeceler Özbekistandaki Özbekler arasında da yaygın olduğunu da unutmamamız lazım. Aynen bu yüzden bu kitap bizim için de önem taşıyor. İşte kitaptaki bilmecelerden bazı örnekler:

Kündüz izzetke, kéçe xızmetke. (körpe)

Gündüz izzette, gece hizmette. (yorgan)

Saliha Habibullaqızı, Serpul şehri [Kocaoğlu 2019, 93]

Tillâ sanduq açıldı, içiden zer saçıldı. (âftâb)

Altın sandık açıldı, içinden altın saçıldı. (güneş)

Nesime Muxıqızı, Şıbrığan şehri [Kocaoğlu 2019, 130]

Bási taráğ, dummı orág. (xoráz)

Başı tarak, kuyruğu orak. (horoz)

Seyyiddavud Seyyidismailoğlu, Serpul şehri [Kocaoğlu 2019, 40]

Yukarıdaki örnekler Özbek folklorunda da aynı şekilde mevcuttur. Bu tür bilmeceler kitapta çoğunluktadır. O yüzden bu kitap da Özbek bilmecelerinin tercümesinde önemli yer almaktadır.

Kitaptaki bilmecelerin tercümesinde herhangi bir hatanın bulunmadığı söylenebilir. Kitap üzerinde çalışan her iki uzmanın da Özbekçe ve Türkçeyi çok iyi bildiği çeviriye yansımış diye biliriz.

Bilmecelerin çevirisindeki başarılar

Özbek folklorunda bilmeceler üzerine geniş çaplı araştırmalar yapan ilk isimlerden biri olan bilim adamı Zubayda Husainova'nın "Özbek Bilmeceleri" [Husainova 1966, 3] adlı kitabındaki bilmecelerin çoğu Türkçeye çevrilmiştir. İşte böyle bir çeviri Dr. Feridun Tekin'in "Özbek Bilmeceleri" adlı kitabında 952 bilmecenin çevirisi yer alıyor. Çevirmen, kitabın önsözünde bunu şöyle vurguluyor:

“Çalışmamızda yer alan 952 bilmecenin büyük bir kısmını “Özbek topişmoqlari”, “Öqituvçi” Naşriyati, Taşkent, 1991.”, “HÜSAİNOVA Z., Özbek Topişmoklari, Taşkent, 1966.” adlı eserlerden seçilmiş olanlar oluşturmaktadır” [Tekin 2008, Önsöz].

Feridun Tekin'in bu kitabı 4 bölümden oluşmakta, kitabın ilk iki bölümünde bilmecelerin özellikleri folklorik ve dilsel açıdan incelenmektedir. Kitabının "Metin (Transkripsiyon ve Türkiye Türkçesine Aktarma)" başlıklı üçüncü bölümünde 952 Özbekçe bilmecenin orijinal transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi sunuluyor. Araştırmacı 18 konu üzerinde Özbek bilmecelerini sunuyor.

Bazı Özbekçe terim ve kavramların gerekli yerlerde açıklanması dikkat çekicidir.

Örneğin,

Tepämdä kök dästurxân,

Dästurxândä şirmây nân.

Şirmây nân bir dänädır,

Sindirilmäs heç qaçân.

(Åsmân, ây)

Tepemde mavi örtü,

Sofrada şirmay nan.

Şirmay nan bir tanedir,

Sindirilmez hiçbir zaman.

(Gökyüzü, ay)

Araştırmacı "shirmoy non" sözcüğünü Türkiye Türkçesine aktarmadan aynen veriyor. Anlamını netleştirmek için şu açıklamayı yapıyor: **“Yüksek kaliteli una nohut unundan karıştırıp, süt ve yağ ilave edilerek hazırlanan ekmek”** [Tekin 2008, 35].

Başka bir örnek:

Çängarâqdä qoş çirâq,

U ne boldi, bâlqantöz?..

(Çängarâqdä qoş çirâq –

Köz degäni emäsmi?)

Bu Özbek bilmecesinin başındaki "chang'araq" ("çengarak") kelimesinin şu önemli açıklaması vardır: **“Otağ ya da evin kümbetinin dairevi tepe kısmı”** [Tekin 2008, 59].

Feridun Tekin'in bilmecelerin tercümesinde ciddi bir şekilde kafiye ve ahengi korumaya çalıştığı açıktır. Hatta bazı yerlerde Özbek bilmecelerinin Türkçe tercümesi orijinalinden daha güzel bir ritmik ahenk kazanıyor:

Tinmäs bittä,

Tiñlär miñtä.

(Radio)

Susmaz biri,

Dinler bini.

(Radyo)

Çeviride bilmecenin hem kafiyesi hem de şiir ölçüsü korunmuştur (her iki bilmecede de dizeler 4 heceden oluşur). Üstüne üstlük “i” sesi yardımıyla aliterasyon yüzeye çıkarılmaktadır. Bu bulmacanın çekiciliğini artırıyor.

Bazı bilmecelerdeki mecaz kelimeler Türkçe tercümede daha anlaşılır olması açısından kendi anlamlarıyla verilmiştir:

Buxârâdän kelgan minâr,

Kelib, kelib on qolgä qonär.

(Xınä)

Buhara'dan gelen minare,

Gelip, gelip on parmağa konar.

(Kına)

Özbek dilinde sözdizimi türünde bir anlam aktarımı görmekteyiz. Buluntudaki on el (tam), on parmağı (yani parçayı) temsil eder. Çevirmen, bilmecenin (parmak üzerindeki) anlamının anlaşılmasını kolaylaştırmak için yan anlam sözcüğünün anlamsal anlamını kullanmıştır. Önemli olan içeriğin zarar görmemiş, aksine daha popüler hale gelmiştir.

Çeviri hataları

Feridun Tekin'in bilmecelerin tercümesine özel önem verdiği, mümkün olduğu kadar Özbek halkının milliyetini yansıtan kelimeleri Türkçeye çevirmeden, anlamlarını yorumlarla açıkladığı görülmektedir. Ancak yine de bilmecelerin çevirisi kusursuz değildir.

1. Transkripsiyonla ilgili hatalar

Bazı yerlerde kelimelerin transkripsiyon ve yazımıyla ilgili hatalar görülüyor. Bunlar ilk bakışta küçük ve önemsiz hatalar gibi görünse de, bu ince hatalar çeviri sürecinde içeriğe ciddi zararlar verebilir. Bunu aşağıdaki örneklerle görebiliriz:

Qârâ bâtir âtdän tüşdi,

Åskärläri öräb âlišdi.

(Qâzân, tâvuq, kâsä)

Kara bahadır attan düştü

Askerleri kuşatıp aldı.

(Kazan, tavuk, kase) [Tekin 2008, 113]

"tovoq" kelimesinin transkripsiyonunda "o" harfini temsil eden â yerine u kullanılmaktadır. Sonuç olarak "tavuq" kelimesi "tavuk" olarak okunmuş ve çeviride yanlışlıkla "tavuk" olarak verilmiştir. Aslında bu kelimeyi "tabak" olarak tercüme etmek lazım.

Veya aşağıdaki bilmececiğin çevirisinde de, transkripsiyondaki küçük bir hata nedeniyle ciddi anlam değişiklikleri meydana geldi:

Yaşab yetmiş yetti kün,

Kiyär yetmiş yetti tün,

Küzdä üzib âlınar,

Âvqatlärgä sâlinär.

(Käräm)

Yaşayıp yetmiş yedi gün,

Giye yetmiş yedi gece,

Güzün üzüp alınır,

Yemeklere koyulur.

(Lahana) [Tekin 2008, 113]

Bu bilmececiğin Özbekçe "to'n" kelimesi transkripsiyonda "tön" şeklinde değil "tün" şeklinde verilmiştir. Bu kelime Türkçeye "gece" olarak çevrilmiştir. Sonuç olarak bilmececiğin anlamı tamamen değişti. Çünkü bu bilmececiğin Özbekçe "to'n" kelimesinin anlamı "kaftan"dır. Bilmece de "kat kat kaftan giymek" metaforu üzerine kurulu. Halk arasında lahana hakkında "Kısacık boyu var, yedi kat kaftanı var" gibi bilmececiğin bulunmasının da nedeni budur. Küçük bir dikkatsizlik nedeniyle bilmececiğin ana anlamı kaybolmuştur.

2. Kelimelerin çevirisiyle ilgili hatalar

Yukarıdaki örneklerde hatanın transkripsiyondaki küçük bir yanlışlıktan kaynaklandığını görüyoruz. Ancak kitapta kelimelerin doğrudan tercümesinde de yapılan ciddi hatalar var. İşte bazı örnekler:

İzläsän izi yoq, Soysän qanı yoq.

(Qayıq)

İzlesen izi yok, Soysan kanı yok.

(Kayık) [Tekin 2008, 135]

Bu bilmececiğin çevirisinde aynı anda iki kelimenin yanlış çevrildiğini görüyoruz. Özbek bulmacasındaki "so'ymoq" kelimesi Türkiye Türkçesindeki "soymak" fiiliyle verilmektedir. Fakat Türkçe "soymak" kelimesinin anlamı Özbek "so'ymoq" kelimesi ile aynı değildir. Sözlükte "soymak" sözünün anlamları şöyle açıklanmıştır:

1. -i Bir şeyin üzerinden kabuk, deri, zar vb.ni çıkarmak:

"Takkesini geçirmiş, entarisini kuşanmış, elma soyuyordu." - Aka Gündüz

2. -i Birinin giysilerini çıkarmak:

"Yaralıyı soyuyor ve ilk tedaviye başlıyorum." - Reşat Nuri Güntekin

3. -i Birinin üstünde, yanında veya bir yerde bulunan şeyleri çalarak alıp götürmek; dırlamak. [<https://sozluk.gov.tr/>]

"soymak" fiili yerine "kesmek" fiili kullanması daha doğrudur. "kesmek" kelimesinin anlamı Özbekçe "so'ymoq"la uygundur.

Bilmececiğin yanlış çevrilen ikinci söz "izlemek"tir. Özbekçe "izlemek" sözü Türkiye Türkçesinde "aramak" kelimesiyle eşit anlam taşır. Ama kitapta bu söz "izlemek" diye yanlış tercüme edilmiştir.

Qärä biyäm qalt etdi,

Qäbirğasi yalt etdi.

(Qılıç)

Kara devam kalt etti,

Kaburgası yalt etti.

(Kılıç) [Tekin 2008, 136]

Bu bilmecede "biya" kelimesinin yanlış çevrildiğini görüyoruz. Biya'nın "dişi at" anlamına geldiği bilinmektedir. Ancak tercüman bu kelimeyi "deve" olarak tercüme edilmiştir. Sonuç olarak bilmecenin metninde "kara deve" şeklinde tuhaf bir cümle ortaya çıkmış.

Kitapta buna benzer çok sayıda karışıklık gördük ve gelecek baskıların hataları düzelterek daha mükemmel çeviriler sunacağını umuyoruz. Bu nedenle hepsini tek tek sıralamaya gerek duymadık.

Sonuç

Yukarıdaki tetkiklerden de anlaşılacağı üzere Özbek ve Türk halk bilmeceleri her bakımdan birbirine benzer ve birbirini tamamlar. Genel olarak Türk halklarının bilmeceleri arasında büyük sınır inşa etmek doğru değildir. Bunların ortak özellikleri dikkate alınarak çalışılması ve analiz edilmesi uygundur.

Bu tür araştırmaların sonucunda bizim için önemli olan şu sonuçları öğrenebiliriz:

1. Özbek halkının bilmeceleri Türk kardeşlerimize, Türk halk bilmeceleri ise bilge ülkemize yabancı değildir. Her iki halk bilmecesi de bir veya başka bir dile çevrilebilir, edebiyatta ve ders kitaplarında kullanılabilir. Bu, her iki ulusun edebi hazinesini zenginleştirmeye hizmet ediyor.

2. Bilmeceleri anlamak, sindirmek ve cevap bulmak her iki ulusun temsilcileri için de zor değil. Tam tersine birbirlerini tamamlıyor ve zenginleştiriyorlar.

3. Bazı bilmecelerdeki yer adları kardeş Türk halkının kültürü, tarihi ve coğrafyasına ilişkin algımızı zenginleştirir ve Türkiye topraklarını derinlemesine incelememize yardımcı olur.

4. Bu güzel folklor türü, kardeş halkların birbirine yakınlaşmasına yardımcı olur. Yüzyıllardır onları birbirine bağlayan ortak edebi miras, ortak kültürlerini temsil etmekte ve ortak Türk değerlerinin unutulmamasına neden olmaktadır.

Kaynakça:

1. Başgöz İlhan. Türk bilmeceleri. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993. s. 666.
2. Bakirov M. X. Tatarskiy folklor. M.: 1938. s. 217.
3. Husainova Z. Topishmoq terminlari. O'zbek tili va adabiyoti masalalari. 1960. 3-son. s. 28.
4. Husainova Z. O'zbek topishmoqlari. Toshkent: "Fan", 1966.
5. Kocasoglu Timur, Azizi Muhammed Kayum. Birbir Bilmece: Afgaistan Özbek Ağızlarından. İstanbul: Uluslararası Türk Akademi Yayınları. 2019.
6. O'zbek folklori. darslik / T. Mirzayev, Sh. Turdimov, M. Jo'rayev, J. Eshonqulov, A. Tilavov, Sh. Naraliyeva. – Almatı: SSK, 2021. B. 172.
7. Pipin A. N. Ocherki literaturnoy istorii starinnix povestey i skazok russkix. SPb., 1857, S. 137.
8. Sokolov Yu. M. Russkiy folklor. M., 1938. s. 217.
9. Şükrü Elçin. Türk bilmeceleri. Kültür bakanlığı yayınları. Ankara, 1989.
10. Tilavov A. Bilmeceler Topishmoqlar Topishmoqlar Zagadki. «Sano-standart». Toshkent, 2019. s. 7.
11. Tekin Feridun. Özbek Bilmeceleri, Uşak. Elik Yayınları, 2008.
12. <https://sozluk.gov.tr/>

4-SHO‘BA. O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI VA O‘RGANILISH TARIXI

1	Nilufar Chuliyeva Yazar Nazar Eshankul'un eserleri ve halk bilimi	350
2	Matluba Murodova O‘zbek xalq qahramonlik eposida nikoh to‘yi marosimlari talqini	359
3	Ma‘rifat Xusanova O‘zbek folklorshunosligida xalq dostonlarining o‘rganilishiga doir	363
4	Nurjan Abduvalitov, Xaliqberdiyev N. Türki tilde xalqlar folklorında nauryz ölenđeriniң keliп шығу тарихы жайлы	365
5	Mamlakat Mamadaliyeva O‘zbek-turk bolalar o‘yinlarida bo‘ri obrazi	368
6	Shohista Eshankulova Turkiy xalqlarning mehmondo‘stlik an‘ana va qadriyatlarini aks ettirgan maqollarning konseptual tushunchalari	372
7	Umurzaqova Nargiza O‘zbek folklorshunosligida alla janrining tadqiqi	374
8	Shohinur Rahmataliyeva G‘olima Musina ijodida “Alpomish” dostonidagi Barchin obrazining o‘rganilish darajasi	380
9	Maftuna O‘rinova Bolalar folklorshunosligi tarixi va taraqqiyot bosqichlari	383
10	Nigora Abdusalomova Rahmatulla Yusuf o‘g‘li repertuaridagi “Zevaxon” dostoniga oid mulohazalar	387
11	Nasrullo Ergashov Bashariyatning birinchi shoiri	391
12	Кдырбаева Улда Параллелизмнің эстетикалық функциясы	394
13	Bekzod Ibragimov Elbek – folklorshunos	397
14	Orzuboy Yulchurayev Aza marosimiga aloqador poetik obrazlar	401

5-SHO‘BA. FOLKLOR VA ADABIY ALOQALAR

1	Salimakhon Mirzayeva Abdulla Kadiri and folklore	408
2	Abdumurod Tilavov, Oynisa Hojiyeva Bilmecelelerin cazibesi (Özbek ve Türk bilmeceleleri örneğinde)	413
3	Gulnoza Abdullayeva Folklor va bugungi bolalar she‘riyati	425
4	Dilbar Nasriyeva O‘zbek folklori – tarbiya vositasi sifatida	430
5	Shamsiya Egamberdiyeva O‘zbek va turk allalarida ijtimoiy hayot ta‘siri ostida va xalqning inonch-e‘tiqodlari zahirida yaratilgan obrazlar	434